

Sprekende stenen

Stolpersteine in de Schilderswijk Groningen

Les 1 OB

Gevlucht

het verhaal van Margarete Sanders

Gevlucht

Margarete Sander

In de Schilderswijk in Groningen zijn 263 mensen omgekomen door naziterreur. Voor bijna al deze mensen is een *Stolperstein* gelegd.

Een *Stolperstein* – in het Nederlands ‘struikelsteen’ – is een betonnen klinker waarop een messing plaatje van 10 x 10 centimeter is aangebracht. Op het messing plaatje staan de naam, geboorte- en overlijdensgegevens van een slachtoffer van het naziregime. De steen wordt geplaatst voor het laatste woonhuis van het slachtoffer. Eén van de *Stolpersteine* in de Schilderswijk ligt voor Jan Lutmastraat 2 en is voor Margarete Sander.

Het verhaal van Margarete Sander

Margarete Sander komt uit het Duitse Oberhausen. Na de Kristallnacht van november 1938 besluiten haar ouders dat hun kinderen niet in Duitsland kunnen blijven. Zij zetten de 11-jarige Margarete en haar broertje Erich van 13 met een kindertransport op de trein naar Nederland. De kinderen komen in Huize Kraaybeek in Driebergen terecht. Dit is vanaf eind jaren dertig tot in 1940 een opvanghuis voor Joodse kinderen uit Duitsland.

Na verblijf bij een gezin in Rotterdam komt Margarete in 1939 bij de familie Polak in de Jan Lutmastraat. Vanaf 16 mei 1941 verblijft ze als dienstmeisje op diverse adressen in Groningen, tot zij op 11 juni 1942 opnieuw wordt ingeschreven bij het gezin Polak als hulp in de huishouding. Haar broer Erich gaat vanuit huize Kraaybeek naar de Catharinahoeve in Gouda. Aan de Catharinahoeve kunnen Joodse jongeren een opleiding in de land- en tuinbouw volgen. Daarmee kunnen ze later aan de slag in Palestina.

Erich slaagt erin uit de handen van de Duitsers te blijven. Hij vlucht met een aantal jongeren over de Pyreneeën en weet Israël te bereiken. Voordat hij vlucht, bezoekt hij Margarete in Groningen en vertelt haar van zijn plannen. Hij vraagt haar met hem mee te gaan. Zijn ouders hebben hem immers op het hart gedrukt om goed voor zijn zusje te zorgen. Margarete wil niet mee, omdat ze zich thuis en veilig voelt bij de familie Polak.

Op 4 februari 1943 worden de bewoners van de

Jan Lutmastraat 2 weggevoerd naar Westerbork en binnen een week op transport gezet naar Auschwitz. Daar zijn het hele gezin Polak en Margarete Sander nog diezelfde maand vermoord.

Margaretes ouders worden gedeporteerd naar Theresienstadt. Haar vader wordt vermoord, haar moeder overleeft Theresienstadt. In Oberhausen ligt een *Stolperstein* voor Margarete en haar vader Max.

Gevlucht

Margarete Sander

1 Gebruik het verhaal van Margarete Sander

- Waar kwam Margarete Sander vandaan?
- Hoe kwam Margarete naar Nederland?
- Hoe kwam Margarete in Groningen terecht?

2 Gebruik de tekst 'American Pudding' in Groningen'

In Groningen kwam Margarete terecht bij de familie Polak.
Noem een reden waarom de familie Polak in Groningen bekend was.

3 Gebruik het verhaal van Margarete Sander

- Wat is er met de ouders van Margarete en Erich gebeurd?
- Wat is er met Margarete gebeurd?

4 Gebruik de tekst 1500 Joodse kinderen uit het Derde Rijk en het verhaal van Margarete Sander.

- In november 1938 werden Margarete en Erich door hun ouders naar Nederland gestuurd.
Verklaar - Waarom ze in november 1938 werden weggestuurd.
- Waarom vader en moeder Sander dachten dat Nederland veilig was.
- Waarom vader en moeder Sander zelf in Duitsland bleven.
- Hoeveel Joodse vluchtelingenkinderen kwamen in de Groningse Schilderswijk terecht? Hoeveel kwamen er naar Nederland?
- Laat met twee voorbeelden zien dat een deel van de vluchtelingenkinderen aan hun lot werd overgelaten.
- Noem een voorbeeld waaruit blijkt dat Margarete niet aan haar lot werd overgelaten.

5 Gebruik het verhaal van Margarete Sander

- Hoe oud waren Margarete en Erich toen ze naar Nederland werden gestuurd?
- Maak een schatting van Erichs leeftijd toen hij uit Nederland vluchtte. Leg uit waarom je voor dat antwoord gekozen hebt.
- Leg uit waarom Margarete niet met Erich meeging.
- De vlucht van Erich was een gevaarlijke tocht.
Noem twee gevaren waar hij onderweg mee te maken kon krijgen.
- Toen Erich en zijn medevluchtters de Pyreneeën waren overgestoken, hadden ze het gevaarlijkste deel van de reis achter de rug. Leg uit waarom.
- In welk land kwam Erich uiteindelijk terecht?

Margarete en haar broer Erich
(rond 1932)

6 Ga nu zelf op zoek

Nog altijd zijn mensen op de vlucht. En nog altijd vluchten jongeren voor oorlogsgeweld in de hoop ergens anders een veilige plek te vinden.

Ga op internet op zoek naar het verhaal van een jongere die in onze tijd moest vluchten.

‘American Pudding’ in Groningen

De familie Polak-Härtz

Iedere Groninger kent de Puddingfabriek, broedplaats van cultuur en bedrijvigheid. In de oorlog zet de bezetter de eigenaren uit het bedrijf. Vlak daarna neemt de NSB het woonhuis van moeder Polak in beslag – cynisch genoeg voor een moederschool. Zij trekt noodgedwongen in bij haar zoon Benno, net als de 12-jarige vluchteling Margarete Sander uit Duitsland.

Rechts:

Affiche voor A.J.P.'s pudding, tussen 1900 en 1925.

Benno Polak is telg uit een bekende Groninger familie. Zijn opa Abraham Jozef Polak heeft in Wildervank een handel in koloniale waren. Hij richt zich eind negentiende eeuw op een nieuwe uitvinding: puddingpoeder. In 1899 laat hij het merk American Pudding registreren. Benno's vader Eduard zet het bedrijf samen met

Benno Polak en Betsy Härtz bij hun huwelijk, 22 juni 1937.

zijn oom Moritz in 1903 in de stad Groningen voort. Daar openen ze aan de Hereweg 9 een zaak in koloniale waren en een puddingfabriek: de A.J.P. (Abraham Jozef Polak) -puddingfabriek. De A.J.P.-pudding doet het goed. In diverse landelijke en regionale dagbladen staan advertenties: ‘Wees verstandig moeder, zeg A.J.P. voor puddingpoeder!’

In 1931 bouwen de Polaks een nieuwe fabriek. De panden Hereweg 9 en 11 veranderen in kantoren met bovenwoningen en daarachter verschijnt een nieuw fabrieksgebouw, de huidige Puddingfabriek.

Daags na de oplevering van de nieuwe puddingfabriek, in juli 1932, overlijdt Eduard plotseling. De zoons Abraham en Benno komen na het

---

Benno en Betsy Polak-Härtz met hun kinderen Helena en Abraham, 1941.

overlijden van hun vader in het bedrijf. Benno voltooit in 1935 zijn rechtenstudie en is de jurist van de firma Polak. Zijn broer Abraham is commissaris. Benno is ook actief binnen de Joodse gemeente.

Op 22 juni 1937 trouwt Benno met **Betsy Härtz**. Haar vader is secretaris bij de Nederlands-Israëlitische gemeente en godsdienstleraar in

Helena Wilhelmina en Abraham Aron Polak.

---

het Huis van Bewaring in Groningen. Betsy en Benno gaan in de Jan Lutmastraat 2 wonen. Daar krijgen zij twee kinderen: **Helena Wilhelmina Polak** in 1939 en **Abraham Aron Polak** in 1941. Benno zit in de oorlog in de financiële commissie voor de provincie Groningen van de Joodse Raad van Amsterdam.

De verordening Verwijdering van Joden uit het bedrijfsleven van juli 1941 treft ook de familie Polak. Benno en Abraham raken hun baan en bedrijf kwijt. Het bedrijf wordt voortgezet onder Duitse bewindvoering. Het blijft niet bij die maatregel: het jaar daarop moet hun moeder Helena haar huis uit.

Helena Wilhelmina Polak-van der Wijk komt uit Meppel. Zij trouwt in 1906 met Eduard Polak. Helena en Eduard krijgen vier kinderen. De oudste zoon Koenraad studeert in Amsterdam voor rabbijn en vertrekt in 1935 naar Israël. De twee andere zonen, Benno en Abraham zetten na het overlijden van hun vader Polaks Puddingfabriek voort. Dochter Bertha woont met haar moeder aan de Praediniussingel 22. Daar komt in 1942 een einde aan. De Duitsers verdren het pand voor de NSB en de Moederdienst van de Nationaal Socialistische Vrouwenorganisatie. Op 10 december 1942 wordt de Moederschool 'feestelijk' in gebruik genomen in aanwezigheid van NSB-leider Anton Mussert. Dochter Bertha vindt onderdak in Pelsterstraat 13 bij haar broer Abraham, zijn vrouw Esther Polak-Hirsch en hun drie zoontjes. Moeder Helena trekt noodgedwongen in bij haar zoon Benno en zijn gezin. Daar woont inmiddels ook een vluchteling uit Duitsland.

Margarete Sander met haar broer Erich (ca. 1932).

Margarete Sander komt uit het Duitse Oberhausen. Na de Kristallnacht van november 1938 besluiten haar ouders dat hun kinderen niet in Duitsland kunnen blijven. Zij zetten de 11-jarige Margarete en haar broertje Erich van 13 met een kindertransport op de trein naar Nederland. De kinderen komen in Huize Kraaybeek in Dribergen terecht. Dit is vanaf eind jaren dertig tot in 1940 een opvanghuis voor Joodse kinderen uit Duitsland. Na verblijf bij een gezin in Rotterdam komt Margarete in 1939 bij de familie Polak in de Jan Lutmastraat. Vanaf 16 mei 1941 verblijft ze als dienstmeisje op diverse adressen in Groningen, tot zij op 11 juni 1942 opnieuw wordt ingeschreven bij het gezin Polak als hulp in de huishouding.

Haar broer Erich gaat vanuit huize Kraaybeek naar de Catharinahoeve in Gouda. Aan de Catharinahoeve kunnen Joodse jongeren een opleiding in de land- en tuinbouw volgen. Daarmee kunnen ze later aan de slag in Palestina. Erich slaagt erin uit de handen van de Duitsers te blijven. Hij vlucht met een aantal jongeren over de Pyreneeën en weet Israël te bereiken. Voordat hij vlucht, bezoekt hij Margarete in Groningen en vertelt haar van zijn plannen. Hij vraagt haar met hem mee te gaan. Zijn ouders hebben hem immers op het hart gedrukt om goed voor zijn zusje te zorgen. Margarete wil niet mee, omdat ze zich thuis en veilig voelt bij de familie Polak.

Margarete Sander (1939)

Op 4 februari 1943 worden de bewoners van de Jan Lutmastraat 2 weggevoerd naar Westerbork en binnen een week op transport gezet naar Auschwitz. Daar zijn Benno, Betsy, hun kinderen Helena en Abraham, hun moeder Helena en Margarete Sander nog diezelfde maand vermoord. Hetzelfde lot treft Abraham Polak, diens vrouw, hun drie zoontjes en zijn zus Bertha.

Margaretes ouders worden gedeporteerd naar Theresienstadt. Haar vader wordt vermoord, haar moeder overleeft Theresienstadt. In Oberhausen ligt een Stolperstein voor Margarete en haar vader Max.

Helena Wilhelmina Polak-van der Wijk

Geboren: 1 oktober 1877, Meppel.
Vermoord: februari 1943, Auschwitz

Benno Polak

Geboren: 7 oktober 1911, Groningen.
Vermoord: februari 1943, Auschwitz

Betsy Polak-Härtz

Geboren: 10 mei 1915, Groningen.
Vermoord: februari 1943, Auschwitz

Helena Wilhelmina Polak

Geboren: 26 juni 1939, Groningen.
Vermoord: februari 1943, Auschwitz

Abraham Aron Polak

Geboren: 8 april 1941, Groningen.
Vermoord: februari 1943, Auschwitz

Margarete Sander

Geboren: 19 maart 1927, Empel (Duitsland).
Vermoord: 12 februari 1943, Auschwitz

1500 Joodse kinderen uit het Derde Rijk

Minderjarige vluchtelingen

Als in januari 1933 de nazi's aan de macht komen, ontvluchten veel Joodse families Duitsland. De Kristallnacht van 9 op 10 november 1938 maakt de situatie voor de families die nog in Duitsland zijn gebleven, nijpender. Veel Joodse mannen zijn gearresteerd, hun bedrijven vernield. De moeders staan er alleen voor, zonder bron van inkomsten.

De tante van kindvluchteling Margarete Sander vraagt na de oorlog bij het Nederlandse Rode Kruis om inlichtingen over haar nichtje.

Velen willen hun kinderen in veiligheid brengen door ze naar Engeland of Nederland te sturen. Ze gaan ervan uit dat Nederland – net als in WO I – neutraal zal blijven. Maar Nederland, met een werkloosheidscijfer van rond de 15 pro-

cent, wil geen volwassenen toelaten die een plek op de arbeidsmarkt zouden kunnen innemen. Als gebaar wordt besloten 1500 alleenstaande minderjarigen toe te laten. Zo komen met door de overheid en door de ouders zelf georganiseerde treinreizen Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk ons land binnen. Alle kinderen vinden onderdak in tehuizen, eventuele familieleden in Nederland draaien voor de kosten op. Maar deze familieleden, vaak zelf ook vluchteling, kunnen en willen dat niet. Een nieuw besluit volgt: alle kinderen tot 14 jaar gaan naar familie of naar Joodse pleeggezinnen. Als de nazi's Nederland bezetten, wordt alles nog ingewikkelder. Moeten de ouders, als zij nog in Duitsland zijn, hun kinderen terughalen? Kunnen de pleegouders onderduiken met het pleegkind zonder toestemming van de ouders? Het vinden van een goede plek om onder te duiken is al heel moeilijk. Bovendien wordt vaak een financiële vergoeding gevraagd. Wat te doen? Sommige pleegkinderen blijven bij hun pleegouders. Enkelen overleven, anderen worden samen met hun pleegouders vermoord. Sommige pleegkinderen vinden een briefje op tafel met het bericht dat het pleeggezin is ondergedoken. Weer anderen worden al eerder afgestaan en worden door welke oorzaak dan ook gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen. Naar een tehuis of naar weer een ander pleeggezin. Alleen. Minderjarig. Zonder bescherming. In een vreemd land. Zo komen ook in onze wijk vluchtelingenkinderen terecht: de 11-jarige meisjes Margarete Sander en Springe Neis en de 10-jarige jongens Adolf Neis en Kurt Kuhn. Geen van deze kinderen overleeft de oorlog.

